

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده زبان و ادبیات فارسی

گروه تحقیقات ادبی در موضوعات مختلف

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه: بررسی اندیشه‌های ملامتیه در آثار منظوم قرن هشتم (بررسی

موردی اشعار سلمان ساوجی، عماد فقیه و کمال خجندی)

استاد راهنما:

دکتر طاهره ایشانی

استاد مشاور:

دکتر زهرا پارساپور

پژوهشگر:

علی جان محمدی

شهریور ماه ۱۳۹۵

سپاسگزارم از

سرکار خانم دکتر طاهره ایشانی که با لطف و مرحمت و دقت نظر بی پایان، مسیر تحقیق را، پیش روی این حقیر، پر از روشنایی و امید نمودند و جملگی گره‌ها را با اندیشه‌ی توانمند و پویای خود باز کردند؛

و سرکار خانم دکتر زهرا پارساپور که رهنمودهای باریک‌نگرانه و تیزبینانه‌ی ایشان مایه‌ی انسجام و تدوین و چینش رساترِ جملات و تعابیر و تمام متنِ تحقیق بود.

این پژوهش بی‌قدر و منزلت را تقدیم می‌کنم به

پدر و مادرم که باقدر و منزلت‌ترین هستی‌های عالم من هستند؛ هستی‌هایی که ذهن از

تصور لطف آنها ناتوان و زبان از به‌بیان آوردن نیکی‌های آنها خاموش است؛

و نیز خواهران مهربانم که غصه‌شان غصه‌ی من است و شادی‌شان شادی من.

بررسی اندیشه‌ی ملامتیه در آثار منظوم قرن هشتم (بررسی موردی شعر سلمان ساوجی، عماد فقیه و کمال

خجندی)

چکیده

ملامتیه، اندیشه‌ای است که در قرن سوم هجری در خراسان شکل گرفت و هدف بنیان‌گذاران آن، مبارزه با ریا، خودپرستی، ظاهرگرایی، کبر و عجب، عیب‌جویی، شهرت‌طلبی و عافیت‌خواهی، مریدپروری، و مرادپرستی بود. اندیشه قلندریه نیز در همان مسیر ملامتیه قدم برداشت؛ با این تفاوت که قلندیون بسیار تندروتر و بی‌پروا تر از ملامتیون بودند. سلمان ساوجی، عماد فقیه، و کمال خجندی از جمله شاعران عارف‌مسلك قرن هشتم هجری هستند که مضمون و اندیشه‌ی ملامتی و قلندری را در شعر خود آورده‌اند. هدف این جستار، بررسی اندیشه‌های ملامتی و قلندری و شناساندن تصاویر پرتکرار ملامتی و قلندری در اشعار سه شاعر مورد پژوهش است. پژوهش حاضر که به روش توصیفی و تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای صورت می‌گیرد شامل چهار فصل است که در فصل اول به کلیات، در فصل دوم به تعریف تصوف، ملامتیه، قلندریه، در فصل سوم به معرفی شاعران مورد پژوهش، و ملامتیه و قلندریه در شعر ایشان، و در فصل چهارم به نمودارها و آمارهای مربوط به بحث و همچنین جمع‌بندی و نتیجه‌گیری می‌پردازیم. نتایج تحقیق حاکی از آن است که این شاعران به اندیشه‌های ملامتی همچون «ستیز با کبر و عجب» و «دوری از ریا و تظاهر» و «بی‌توجهی به رد و قبول خلق» توجه زیادی داشته‌اند و از میان این سه شاعر، سلمان نگاه ویژه‌تری به قلندریه دارد. همچنین می‌توان گفت که تصاویر ملامتی با محوریت موضوعاتی نظیر ریا، کوی عاشقی و جایگاه ملامتیون، غم‌نمایی، عیب‌نمایی، تیر و سنگ ملامت، مبارزه با خودبینی؛ و تصاویر قلندری با محوریت موضوعاتی نظیر رفتن از مسجد به میخانه، باده‌نوشی، و جلوه‌ی یار و سر به راه شدن در دیوان این سه شاعر ساخته و پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: ملامتیه، قلندریه، سلمان ساوجی، عماد فقیه، کمال خجندی.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات ۱

کلیات	۲
مسأله‌ی تحقیق	۲
اهمیت و ضرورت انجام پژوهش	۴
اهداف پژوهش	۵
سؤال‌های پژوهش	۵
فرضیه‌های پژوهش	۶
پیشینه‌ی پژوهش	۶
روش تحقیق	۸

فصل دوم: مبانی نظری پژوهش ۱۰

مقدمه	۱۱
تصوّف	۱۴
واژه تصوّف	۱۴
سرچشمه‌های تصوّف	۱۶
شکل‌گیری تصوّف	۱۸
تعریف و هدف تصوّف	۲۰
تصوّف و شعر	۲۳
ملامتیه	۲۵
خاستگاه ملامتیه و وجه تسمیه‌ی واژه ملامتیه	۲۵
هدف و نتیجه‌ی شکل‌گیری اندیشه‌ی ملامتیه	۲۹
اصول و اندیشه‌های ملامتیه	۳۲
قلندریه	۴۵
خاستگاه قلندریه و تعریف آن	۴۵
رسوم ویژه‌ی قلندریان	۴۷

۴۸..... نقد بر قلندریه

۴۹..... قلندریات

فصل سوم: بررسی اندیشه‌های ملامتیه و قلندریه در اشعار سلمان و عماد و کمال ۵۱

۵۳..... عماد فقیه کرمانی

۵۳..... سلمان ساوجی

۵۴..... کمال خجندی

۵۶..... ملامتیه در شعر سلمان ساوجی

۶۹..... سلمان قلندری

۷۶..... ملامتیه در شعر عماد فقیه کرمانی

۹۷..... عماد قلندری

۹۹..... ملامتیه در شعر کمال خجندی

۱۱۹..... کمال قلندری

فصل چهارم: بحث و نتیجه‌گیری ۱۲۴

۱۲۵..... بحث و نتیجه‌گیری

۱۴۳..... کتاب‌نامه

فهرست نمودارها

نمودار ۱-۴-۱- بسامد کاربردِ اندیشه‌های ملامتی در دیوان عماد فقیه کرمانی..... ۱۲۷

نمودار ۲-۴-۲- بسامد کاربردِ اندیشه‌های ملامتی در دیوان سلمان ساوجی..... ۱۲۷

نمودار ۳-۴-۳- بسامد کاربردِ اندیشه‌های ملامتی در دیوان کمال خجندی..... ۱۲۸

نمودار ۴-۴-۴- مقایسه‌ی کلی بسامد اندیشه‌های ملامتی در شعر عماد و کمال و سلمان..... ۱۲۸

نمودار ۵-۴-۵- بسامد ابیات قلندری در دیوان عماد و کمال و سلمان..... ۱۲۹

نمودار ۶-۴-۶- مقایسه نسبتِ تعداد ابیات دواوین شاعران پژوهش با تعداد ابیات ملامتی و قلندری..... ۱۳۰

نمودار ۷-۴-۷- بسامد تصاویر ملامتی موجود در اشعار ملامتی عماد فقیه کرمانی..... ۱۳۲

نمودار ۸-۴-۸- بسامد تصاویر ملامتی موجود در اشعار ملامتی سلمان ساوجی..... ۱۳۴

- نمودار ۴-۹- بسامد تصاویر ملامتی موجود در اشعار ملامتی کمال خجندی..... ۱۳۶
- نمودار ۴-۱۰- بسامد تصاویر قلندری موجود در قلندریات عماد فقیه کرمانی..... ۱۳۷
- نمودار ۴-۱۱- بسامد تصاویر قلندری موجود در قلندریات سلمان ساوجی..... ۱۳۸
- نمودار ۴-۱۲- بسامد تصاویر قلندری موجود در قلندریات کمال خجندی..... ۱۳۹
- نمودار ۴-۱۳- مقایسه‌ی کلی بسامد تصاویر قلندری در ابیات قلندری سه شاعر مورد پژوهش..... ۱۴۰

فصل اوّل

«کلیات»

کلیات

مسأله‌ی تحقیق

اندیشه‌ی ملامتی در نیمه‌ی دوم قرن سوم روی کار آمد. بنیان‌گذاران این اندیشه، از جمله حمدون قصار (متوفی به ۲۷۱ ه.ق) و ابوحفص حدّاد (متوفی به ۲۶۴ یا ۲۶۵ ه.ق)، در پی قیامی علیه رسم و سیاق ریاکارانه و مریدپرورانه‌ی زاهدان زمان بودند. در واقع، این اندیشه نوعی روشن‌نگری و اصلاح‌طلبی بود برای جامعه‌ای که در تظاهر و پوچی مطلق و نبود اخلاص گرفتار شده بود؛ و در واقع، عصیانی بود علیه زاهدان ریایی زمان که هم در میان مردم و هم در بین حکومت‌داران نفوذ کرده بودند و، دست کم، چیزی اصیل و ناب از اسلام حقیقی باقی نگذاشته بودند. در واقع، بعد از عصر شکوفای قرن اول هجری که همراه با سلوک خاص پیغمبر اسلام و خلفای راشدین بود امویان جانب دنیا و تعلقات آن را گرفتند و افراط را به نهایت رساندند. دیده‌وران حقیقت‌جو در عراق و شام در مقابل این جریان مبارزه کردند و کم‌کم این نگاه زهد و رنج‌کشی و تزهّد و دنیا‌گریزی و ریاضت‌جویی به خراسان آمد؛ و به تدریج مؤمن‌نمایی و مقدس‌مآبی و ریاکاریِ صوفیان بالا گرفت و در بغداد و خراسان مخالفانی پیدا کرد؛ و این گونه بود که ملامتیون در خراسان (خاصه نیشابور) روی کار آمدند و دیگر آنکه می‌توان گفت یکی از دلایل اصلی به وجود آمدن ملامتیه تظاهرات زاهدانه و رفتار خشن کرامیان بود (خالصی، ۱۳۸۶: با تلخیص از صص ۱۷-۲۳).

درباره ریشه و آبشخورهای آغازینِ ملامتیه باید گفت که بعضی زیربنای اندیشه‌ی ملامتی را ماجرای تئوفیلوس و ماریا (کسانی که در شهر «آمد»، روزها، کارهایی خلاف شرع و عرف می‌کردند و شب‌ها عبادت می‌کردند) و بعضی رفتار حکمای کلبی یونان قدیم و بعضی عقلای مجانین می‌دانند (همان: ۵۷). حکایت شیخ صنعان؛ و داستان شیخ ابوطاهر حرمی و مردی که در بازار او را زندیق می‌خواند و آشفته‌شدن مریدش و پنددادن شیخ مرید را که از غوغای عوام و گفتار خواص اندیشه نباید به دل راه داد؛ و تعلیمات ابوسعید ابوالخیر به خواجه حسن مؤدب

(پیشکار و خادمش)؛ و حکایت نان خوردن بایزید بسطامی در ماه رمضان، جملگی حکایت از مشرب ملامتی‌گری (نه به صورت مکتب و فرقه) در تصوّف دارد (همان: با تلخیص از صص ۴۵-۶۶). ملامتیان اعمال و عبادات خود را مخفی می‌کردند و معاصی و نقص‌های خود را بر ملا؛ و پیوسته خود را در معرض سرزنش خلق می‌نمودند و به هیچ وجه سخن مردم در باب خودشان را ارزشمند نمی‌دانستند و این ملامت‌ها را موجب بهره‌مندی خودشان از معرفت الهی و نزدیکی بیشتر به ذات احدیت می‌دانستند (سهروردی، ۱۳۶۴: ۲۸).

تمام مظاهر این اندیشه، یا تقریباً موارد مهم و ضروری آن، در دوران پس از قرن سوم در ادبیات عرفانی ما ریشه دواند و عرصه‌ای گسترده برای تردستی‌های شاعرانه فراهم کرد. نمونه‌ی کامل تأثیر این اندیشه، اشعار عرفانی قرن هشتم است که، به لحاظ برجستگی و شمول، یکی از شاعران مطرح این مکتب، حافظ شیرازی بود:

وفا کنیم و ملامت کشیم و خوش باشیم
که در طریقت ما کافرست رنجیدن

(حافظ، ۱۳۹۱: ۵۳۵)

در همان دوران، شاعرانی بودند که بیشتر مبانی اندیشه‌ی ملامتی را در دواوین خود گنجانده بودند که از جمله آنان: سلمان ساوجی، عماد فقیه، کمال خجندی بودند (در اینجا بحث بر سر اشعار ملامتی یا قلندری این شاعران است و، بر اساس همین اشعار، این سه شاعر را ملامتی‌گو و قلندرسخن می‌نامیم). برای نمونه، از دیوان شاعران مورد بررسی چند بیت درباره‌ی مبارزه با ریا و زهد ریایی، که از اصول اساسی ملامتیان است، نقل می‌کنیم:

مکن ناصحا ذکر خلوت به من
که بیشم سر زهد و تزویر نیست

(کمال خجندی، ۱۳۷۷: ۷۸)

و آنکه سجاده‌ی تقوی فکند بر سر آب
گر نه اخلاص تو ورزد به ریا نزدیک است

(عماد فقیه، ۱۳۴۸: ۳۸)

توبه و زهد ریایی نیست کار عاشقان ساقیا می کاین فضولی عقل سرکش می کند

(سلمان ساوجی، ۱۳۳۶: ۱۴۷)

در این پژوهش داده‌های شعری متضمن اندیشه‌ی ملامتی استخراج و شرح می‌شود و مقایسه‌ای نیز در تفاوت نگاه شاعران مورد بحث در زمینه‌ی جریان ملامتی صورت خواهد گرفت. البته نگاهی هم به شیوه‌ی افراطی ملامتی‌گری یعنی اندیشه‌ی قلندری خواهیم داشت که این موضوع در شعر سلمان ساوجی نمود آشکارتری دارد:

در رهگذر مسجد بر مصطبه بنشستم بگرفت مرا دامن رندی که مرو زاینجا

نقشی که تو می‌جویی در کوی مسلمانی من یافته‌ام سلمان در میکده‌ی ترسا

(سلمان ساوجی، ۱۳۳۶: ۱۴)

اهمیت و ضرورت انجام پژوهش

تاکنون پژوهشی جامع درباره‌ی اندیشه‌ی ملامتیه در اشعار شاعران مورد بحث صورت نگرفته است و، از این نظر، امید هست تا، برای نخستین بار، نگره‌های ملامتی این شاعران را مشخص کنیم. بخش وسیعی از ادبیات ایران، ادبیات عرفانی است و در این حوزه از ادبیات، مضمون‌پردازی و هنروری‌های صوفیان، عارفان و شاعران نظرگیر است. یکی از این مضامین شایع، مضمون ملامتی‌گری است. هر کدام از شاعران عارف نیز با دیدگاه‌ها و پیشینه‌ی علمی- ادبی خود به استقبال چنین اندیشه‌ای رفته‌اند و، از این رهگذر، مایه‌های جدیدی به آن افزوده‌اند. شناخت و مقایسه‌ی چنین طرز فکرها و مضمون‌سازی‌های تازه‌ی عرفانی در حوزه‌ی ملامتی‌اندیشی از ضروریات این پژوهش است. همچنین، در آثار علمی مختلف، به صورت پراکنده از اندیشه‌های ملامتی سخن رفته است و هر محققى چند

اصل را معتبر انگاشته و دیگر اصول را بی اعتبار. در این تحقیق سعی می شود تقریباً تا آنجا که ممکن است، تمام اصول ملامتی را ذکر کنیم.

اهداف پژوهش

در نگاه اول، هدف طرح پژوهشی حاضر، استخراج داده‌های مربوط به موضوع پژوهشی از اشعار عماد فقیه، کمال خجندی و سلمان ساوجی است. سپس در مرحله‌ی بعد، شناساندن، تحلیل و توصیف این داده‌ها و مطابقتی تصویری اشعار ملامت گونه این شاعران، منظور نظر است. مقصود از تصویر در این پژوهش، بررسی دقیق و تخصصی تشبیه و استعاره و مجاز و کنایه نیست، بلکه تحلیل و بازسازی و شرح فضاهای تصویری و خیالی ابیات (به صورت موضوعی و محتوایی) و قرار دادن آن‌ها تحت عنوانی خاص است. دانستن این که کدام یک از این شاعران تعصب بیشتری بر اندیشه‌ی ملامتی دارد و دلیل آن چه می تواند باشد نیز در اولویت تحقیق است. در آخر، به بیان و شرح رهیافت‌ها و نگرش‌های نوی این شاعران نام آور در زمینه‌ی بحث ملامتی می پردازیم. همچنین، ارائه آمار و جداول و مقایسه‌ی نگاه شاعران مورد پژوهش در زمینه‌ی توجه به اندیشه‌های ملامتی و قلندری و تبیین دقیق آن، از اهداف ویژه‌ی این تحقیق است.

سؤال‌های پژوهش

- ۱- نوع نگاه این سه شاعر به ملامتی چگونه است؟
- ۲- اندیشه‌های ملامتی در شعر کدام یک از این شاعران برجستگی و وضوح بیشتری دارد؟ چرا؟
- ۳- این سه شاعر برای بیان اندیشه‌های ملامتی خود معمولاً از چه اسلوب تصویری استفاده می کنند؟

فرضیه‌های پژوهش

۱- به نظر می‌رسد هر کدام از این شاعران پایبندی خاصی به اندیشه‌های ملامتیه داشته‌اند و هر یک، فراخور حال و موقعیت اجتماعی و جغرافیایی و نیازها و گرایش‌های درونی خود، جنبه‌ای از اندیشه‌های ملامتی را برجسته کرده و جنبه‌ای دیگر را کمتر غور و توغّل نموده است.

۲- تا حدودی، این اندیشه در اشعار عماد فقیه کرمانی برجستگی بیشتری دارد. عماد با زبان شیوای خود، حتی از سیر اندیشگی ملامتی خارج می‌شود و خود را گاهی قلندر می‌داند. وجود تفکر قلندریه در شعر او نشان از مؤانست شاعر با تفکر ملامتی دارد؛ چراکه ملامتیه در غایتش به قلندریه منتهی می‌شود. قلندریه یعنی شیوه‌ی تشدیدشده‌ی ملامتیه، البته با نگرشی افراطی.

۳- تصویر معمول بیان این اندیشه، آمدن از مسجد و مکتب به میخانه و رهاکردن نام و ننگ و عیب‌جویی مردم است. زاهد یا عابد یا صوفی در گوشه‌ای می‌ایستد و شروع به ملامت و نصیحت رند و خرابات‌نشین می‌کند. یا اینکه خود شاعر به خود توصیه می‌کند که به گوشه‌ای پناه ببرد و رنج ملامت را به دلیل برحذر بودن از خودبینی بپذیرد. گاهی حتی شاعر خود را ریاکار می‌داند و انواع عیب و گناه و فسق را به خود نسبت می‌دهد.

پیشینه‌ی پژوهش

پژوهش‌های ادبی درخوری در زمینه‌ی اندیشه‌ی ملامتی در شعر فارسی صورت گرفته؛ اما تاکنون رویکردهای ملامتی اشعار شاعران مورد بحث مغفول مانده است. علاوه بر این، در پژوهش‌های انجام شده‌ی نزدیک به موضوع این پایان‌نامه، به ندرت، دیدگاه شاعران درباره ملامتیه مقایسه شده و نیز از نوآوری‌های شعری در این عرصه صحبتی نشده است. در ادامه به برخی آثار نزدیک به پژوهش حاضر اشاره می‌شود:

سیده مریم پورهاشمیان در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بازتاب اندیشه‌های ملامتی در دیوان خاقانی» (۱۳۸۷) بر اساس اصول ملامتی و قلندری ردّ پای این افکار را در دیوان وی جستجو کرده و بازتاب اندیشه‌ی ملامتی و قلندری و علاقه و توجه خاقانی را به آن‌ها نشان داده و در آخر به این نتیجه رسیده است که خاقانی ملامتی و قلندری است.

رقیه اسدی خانشان نیز در پایان‌نامه‌ای با نام «بررسی عقاید ملامتیه در آثار منظوم قرن هشتم (شاعران: خواجو، حافظ، عبید، اوحدی)» (۱۳۸۷) نگاهی اجمالی به اندیشه‌های ملامتی در آثار شاعران قرن هشتم انداخته و ابیات شاهد را نقل کرده و بدون هیچ گونه ارائه‌ی آماری در جمع‌بندی تحقیق، به یافته‌های شعری از دواوین شعرا اکتفا نموده است. بنابراین در دو تحقیق فوق، شرح ابیات در دستور کار محققین ارجمند بوده و در واقع، مبحث نویی در این پژوهش‌ها گشوده نشده است. حال آن‌که در پژوهش حاضر کوشش می‌کنیم - هر چند به صورت تشریحی و ساده و بدون بیان واژه‌ها و مصطلحات بیانی و صور خیالی - به تصاویر موجود در ابیات اشاره‌ای داشته باشیم و آمار دقیقی از تعلق خاطر شاعران مورد بحث به هر کدام از اندیشه‌های ملامتیه ارائه کنیم.

منوچهر اکبری و علی نجفی در مقاله‌ای با عنوان «ملامتیه و بازتاب اندیشه‌های ملامتیه در شعر عرفانی (غزلیات عطار، عراقی و حافظ)» (۱۳۸۵) با به‌کارگرفتن دو اصل ستیز با کبر و عجب و مبارزه‌ی بی‌امان با ریا و تظاهر، اشعار ملامتیه‌ی این سه شاعر را بررسی کرده و ملامتی‌بودن شاعران مورد نظر را نشان داده‌اند.

احمد علی جعفری در مقاله‌ی «بررسی سبکی اندیشه‌ی ملامتیه در اشعار مولانا زینی و حافظ شیرازی» (۱۳۹۱) دست به کار نویی زده است و، علاوه بر شرح و استخراج اشعار ملامتی این دو شاعر، به مقایسه‌ی مشرب ملامتی آنان اهتمام ورزیده است و با آوردن شاهد مثال‌های شعری، تقارن اندیشگانی این دو شاعر در حوزه‌ی ملامتی را توضیح داده و سبک ملامتی گویی مولانا زینی را متأثر از حافظ دانسته است.

احمدرضا کیخای فرزانه و علی وفایی نیز در مقاله‌ای با عنوان «اندیشه‌های ملامتی و فتیانی سعدی در غزلیات» (۱۳۹۳) اندیشه‌های ملامتی و جوانمردانه‌ی سعدی و بازتاب این اندیشه‌ها در غزلیات را تبیین کرده‌اند. در این مقاله، با تکیه بر اصول عام مربوط به آیین ملامتیه و قلندریه در کتب معتبر و با استناد به شماری از غزلیات سعدی، دیدگاه‌های شاعر در باب آیین‌های یادشده تشریح شده و آنگاه با ارائه‌ی آماری از برخی واژه‌ها و اصطلاحات کلیدی مطرح در میان اهل فتوت و ملامت در غزلیات شیخ اجل، مستندات برای صحت برداشت نگارنده بیان شده است.

اما، نگارنده‌ی این جستار دست کم سعی دارد این تحقیق از جنبه‌هایی با تحقیقات سابق (که درباره‌ی ملامتیه در شعر نوشته شده است) تفاوت داشته باشد: ۱- در آثار علمی مختلف، به صورت پراکنده و عمدتاً ذوقی، از اندیشه‌های ملامتی سخن رفته است و هر محققى چند اصل را معتبر انگاشته و دیگر اصول را بی‌اعتبار. در این تحقیق سعی می‌شود تقریباً تا آنجا که ممکن است، تمام اصول ملامتی را ذکر کنیم؛ ۲- مقایسه‌ی توجه این سه شاعر به اصول ملامتی؛ ۳- شرح تصویرسازی‌های کلیشه‌ای ملامتی و قلندری؛ ۴- ارائه‌ی آمار.

روش تحقیق

روش این پژوهش، روشی توصیفی-تحلیلی و آماری است. البته، بر اساس ماهیت داده‌ها، روش کمی و کیفی نیز اتخاذ شده است. از آن جا که چارچوب این تحقیق بر مطالعه و استخراج داده‌ها و تفهیم اندیشه‌ی ملامتیه در آن‌ها بوده است؛ روش فوق در دستور کار قرار گرفته است. به عبارت رساتر، ابتدا دیوان شاعران را مورد مطالعه قرار دادیم و بر اساس اندیشه‌های ملامتی (که از پیش، از کتب و مقالات، تنظیم و استخراج شده بود) نمونه‌های شعری اندیشه‌ی ملامتیه و قلندریه را معین نمودیم. سپس، به رده‌بندی یا طبقه‌بندی هر شاخه از

اندیشه‌ی ملامتیه پرداختیم و شاهد شعری آن را نوشتیم. برای فهم عمیق‌تر ابیات، به توضیح ابیات ملامتی و قلندری دست زدیم و، در نتیجه‌گیری نیز ضمن استفاده از این آمار و ارقام، به سوالات پژوهش پاسخ دادیم.

فصل دوم

«مبانی نظری پژوهش»

۲-۱- مقدمه

بخش وسیعی از ادبیات ایران، ادبیات عرفانی است و در این حوزه از ادبیات، رهیافت‌ها و ره‌آورد‌های عملی و نظری صوفیان، عارفان، و شاعران چشمگیر است. یکی از این مضامین شایع، مضمون ملامتی‌گری و قلندری و اشعار متعلق به آن است. هر کدام از شاعران عارف‌سخن با دیدگاه‌ها و پیشینه‌ی علمی-ادبی خود به استقبال این اندیشه‌ها رفته‌اند و از این رهگذر، مایه‌های جدیدی به آن افزوده‌اند. شایان ذکر است تصوّف نوعی اعتراض بود بر زندگی گناه‌آلودی که فرمانروایان وقت در پیش گرفته بودند و این مقاومت منفی زهاد، حتی از عهد امویّه شروع شده بود (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۴۳؛ و برتلس، ۱۳۷۶: ۱-۱۲). به مرور زمان، اندیشه‌ی صوفیانه دچار تزلزل و انحطاط شد و دیگر از آن اخلاص و بی‌ریایی صدر اسلام خبری نبود. زاهدان به دنبال نشان‌دادن توانایی‌های خود در داشتن کرامات بودند و دائماً به بیشتر شدن مریدان خود فخر می‌ورزیدند. در واقع، وحدانیت و پرهیز از شرک که در دین اسلام و ادیان ابراهیمی از ضروریات به حساب می‌آید، با اهمیتی که زاهدانمیان به اغیار داشتند، دچار خدشه شده بود (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۵۸-۶۳). از همین رو، اندیشه‌ی ملامتی در نیمه‌ی دوم قرن سوم در ناحیه‌ی خراسان (خاصه نیشابور) روی کار آمد. بنیان‌گذاران این اندیشه حمدون قصار (متوفی به ۲۷۱ ه.ق)، ابو حفص حداد (متوفی به ۲۶۴ یا ۲۶۵ ه.ق) و ابو عثمان حیرّی (متوفی به ۲۹۸ ه.ق) بودند. پیروان این اندیشه (همچون ابو عبدالله محمد بن منازل نیشابوری، ابو محمد المرتعش، ابو علی ثقفی، و محفوظ بن محمود نیشابوری) در پی قیامی علیه رسم و سیاق ریاکارانه و مریدپرورانه‌ی زاهدان زمان بودند.

کوتاه سخن این که اندیشه‌ی ملامتی نوعی روشنگری و اصلاح‌طلبی بود، به ویژه برای جامعه‌ای که در تظاهر و پوچی مطلق و نبود اخلاص گرفتار شده بود. از سوی دیگر، همچنان که جریان ملامتی در رودخانه‌ی تاریخ پیش می‌رفت، به تدریج نوعی افراطی‌گری و اباحی‌گری در اندیشه‌ی ملامتی پیدا شد که این موضوع را با نام اندیشه‌ی

«قلندریه» می‌شناسیم. قلندریان، در واقع، کارهایی می‌کردند که کاملاً منافی شرع و عرف زمانه بوده است. آن‌ها در قید و بند به جا آوردن دقیق و کامل امور شرعی و واجبات نبودند. تمام مظاهر اندیشه‌ی قلندری، یا دست کم موارد مهم و ضروری آن، در دوران پس از قرن پنجم در ادبیات عرفانی ما ریشه دواند و عرصه‌ای گسترده برای تردستی‌های شاعرانه فراهم کرد. به جرأت می‌توان گفت نخستین شاعری که به صورت متمرکز و همه‌جانبه در زمینه‌ی قلندری شعر سروده، سنایی است. این مدعا را در ابیات زیر می‌توان مشاهده کرد:

این اسب قلندری نه هر کس تازد وین مهره‌ی نیستی نه هر کس بازد

مردی باید که جان برون اندازد چون جان بشود عشق ترا جان سازد

(سنایی، ۱۳۵۵: ۱۱۳۲)

از سوی دیگر، نمونه‌ی چنین اندیشه‌ای را می‌توان در اشعار عرفانی قرن هشتم مشاهده نمود و حافظ شیرازی یکی از شاعران مهم و برجسته در این زمینه است. چنانکه مشاهده می‌شود:

دلَم ز صومعه بگرفت و خرّقه‌ی سالوس کجاست دیر مغان و شراب ناب کجا؟

چه نسبت است به رندی صلاح و تقوی را سماع و عظم کجا نغمه‌ی رباب کجا؟

(حافظ، ۱۳۹۱: ۳)

علاوه بر وی، در همین زمان شاعر-عارفانی نیز بودند که بیشترِ مبانی اندیشه‌ی ملامتی و قلندری را در آثار هنری خود گنجانند. از جمله‌ی این شاعر-عارفان، سلمان ساوجی، کمال خجندی و عماد فقیه کرمانی است که همچون

جمع زیادی از شاعران سبک عراقی (حافظ، فخرالدین عراقی و...)، توجه ویژه‌ای به ملامتیه و قلندریه داشتند. برای

نمونه فخرالدین ابراهیم عراقی این گونه می‌سراید:

ما دگر باره توبه بشکستیم وز غم نام و ننگ وارسیم

(۱۳۳۶: ۱۹۵)

هر که را جام می به دست افتاد رند و قلاش و می پرست افتاد

(همان: ۱۱۳)

محور اصلی این پژوهش، بررسی اندیشه‌ی ملامتیه در سه شاعر مورد بحث قرن هشتم است. اما از آنجا که قلندریه، به وضوح، ادامه‌ی روند اندیشه‌ی ملامتی در تاریخ است و شاعران ملامتی عموماً قلندری نیز هستند، به این نتیجه رسیدیم که پژوهش حاضر، نگاه کامل و جامع‌تری داشته باشد و، در درجه‌ی اول، به صورت ویژه، اندیشه‌ی ملامتیه و بعد از آن، به اختصار، اندیشه‌ی قلندری را تحلیل کند. برای شروع بحث و اثبات مدعای ملامتی‌بودن این شاعران، چند بیت را از منظومه‌ی شعری آنان می‌آوریم:

تکیه به میخانه بر گنج به ویرانه بر ورد به کاشانه بر روی بتاب از ریا

(عماد کرمانی، ۱۳۴۸: ۱۶)

چندانکه باز جست در اعمال خود کمال مقبول تر ز ترک ریا طاعتی نیافت

(خجندی، ۱۳۳۷: ۴۳)

توبه و زهد ریایی نیست کار عاشقان ساقیا می کاین فضولی عقل سرکش می کند

(سلمان ساوجی، ۱۳۳۶: ۱۴۷)

۲-۲- تصوف

۲-۲-۱- واژه تصوف

تصوف واژه و مفهومی است که سرتاسر بر از ابهام و پیچیدگی است. از این رو که اعمال بزرگان متصوفه و حالات درونی و بیرونی آنها جلوه‌ی شهودی و غیبی دارد و مسلماً پی‌بردن به تصوف بسیار امر پیچیده و دشواری است. تصوف پژوهان در منابع مختلف، هر یک به ریشه‌یابی واژه‌ی تصوف پرداخته‌اند و به این دلیل که هر محقق، رأی متفاوت درباره‌ی معنا و ریشه‌ی واژه‌ی تصوف داشته، دشواری شناخت یک بُن یا ریشه‌ی اسمی یا فعلی مشخص برای تصوف، پر رمز و رازتر شده است.

ابوالقاسم قشیری، صوفی و عارف معروف قرن پنجم هجری قمری، در رساله‌ی قشیریه می‌نویسد: «و این نام غلبه گرفته است بر این طایفه، گویند فلان صوفی است و گروهی را متصوفه خوانند و هر که تکلف کند تا بدین رسد او را متصوف گویند و این اسمی نیست که اندر زبان تازی او را باز توان یافت یا آن را اشتقاقی است؛ و ظاهرترین آن است که لقبی است چون لقب‌های دیگر، اما آنک گوید این از صوف است و تصوف صوف پوشیدن است، چنانکه تقمص پیراهن پوشیدن، این روی بود ولیکن این قوم به صوف پوشیدن اختصاص ندارند» (۱۳۶۱: ۴۶۷-۴۶۸)؛ و قشیری پس از آن، نسبت صوفی و تصوف را به صفه‌ی مسجد رسول الله و اصحاب صفه رد می‌کند (همان: ۴۹۶). هجویری در کتاب کشف‌المحجوب که در قرن پنجم هجری قمری تالیف کرده و قدیمی‌ترین کتاب تصوف است، می‌نویسد: «اندر تحقیق این اسم بسیار سخن گفته‌اند و کتب ساخته، و گروهی گفته‌اند که صوفی را از آن جهت صوفی خوانند که جامه‌ی صوف دارد، و گروهی گفته‌اند که بدان صوفی خوانند که تولی به اصحاب صفه کنند، و گروهی گفته‌اند که این اسم از صفا مشتق است اما بر مقتضی لغت از این معانی